

ЛІТЕРАТУРА

1. Безрогов В.Г., Варьяш О.И. Педагогика Средневековья // Антология педагогической мысли христианского Средневековья / В.Г. Безрогов, О.И. Варьяш – М.: Евразия, 1994. – Т. 1. – С. 11-28.
2. Григорий Двоеслов. Пастырское правило. Моральные беседы на книгу Иова / Составитель Л.А. Харитонов. – М.: Евразия, 2006. – 306 с.
3. Пиков Г.Г. Реновационная педагогика Каролингского Возрождения и педагогические идеи Алкуина / История и социология культуры / Геннадий Геннадиевич Пиков. – Вып. 1. – История и социология образования. Новосибирск: НГУ, 2000. – С. 32-81.
4. Уколова В. И. Григорий Великий и школьная реформа начала VIII века // Средние века / Виктория Ивановна Уколова. – М.: Наука, 1985. – Вып. 48. – С. 27-37.
5. Уколова В.И. Античное наследие и культура раннего средневековья (конец V – начало VI века) / Виктория Ивановна Уколова. – М.: Наука, 1989. – 381 с.
6. Харитонов Л.А. Папа Григорий Великий / Л.А. Харитонов. – М.: Евразия, 2006. – С. 354-461.

УДК 378.147:[371.015+159.942]

ШЛЯХИ ЕМОЦІЙНОГО ВПЛИВУ НА ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Шумілова І.Ф.

кандидат педагогічних наук, доцент

Бердянський державний педагогічний університет

ШЛЯХИ ЕМОЦІЙНОГО ВПЛИВУ НА ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Шумілова І.Ф.

Стаття присвячена характеристиці психолого-педагогічних умов та механізмів методів виховання під час підготовки майбутнього вчителя, використання яких учителем впливає на розвиток учнів у навчально-виховному процесі.

Ключові слова: методи виховання, емоційний вплив методів виховання.

ПУТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЛИЯНИЯ НА ВОСПИТАНИЕ УЧЕНИКОВ ВО ВРЕМЯ ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Шумилова И. Ф.

Статья посвящена характеристике психолого-педагогических условий и механизмов методов воспитания во время подготовки будущего учителя, использование которых учителем влияет на развитие учеников в учебно-воспитательном процессе.

Ключевые слова: методы воспитания, эмоциональность методов воспитания.

WAYS EMOTIONAL IMPACT ON STUDENTS' EDUCATION DURING THE PREPARATION OF FUTURE TEACHERS

Shumilova I.

The article is devoted to the characterization of psycho-pedagogical conditions and mechanisms of educational methods during the preparation of future teachers, which teachers use affects the development of students in the educational process.

Key words: parenting practices, emotion-rearing practices.

Постановка проблеми, її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Однією з актуальних у філософії освіти проблем є проблема формування особистості майбутнього вчителя, зокрема висвітлення питання його емоційної взаємодії з учнями, адже успішне вирішення складних і відповідальних задач виховання багато в чому залежить від рівня професійної підготовки вчителів, їх педагогічної культури, від знання закономірностей, реалізації принципів і вірно дібраних методів виховання.

Аналіз досліджень і публікацій із проблеми. Учені визнають вагомую роль емоцій у процесі взаємодії вчителя та учня, вказуючи на необхідність вірного і доцільного добору форм і методів виховання. Так, у працях відомих вітчизняних педагогів К.Д. Ушинського, М.І. Пирогова, Т.Г. Лубенця, В.О. Сухомлинського, А.С. Макаренка

акцентується увага на необхідності взаємної активності педагога й вихованця в педагогічному процесі, а також значення впливу почуттів як з боку вчителя, так і учня. Науковці відзначають і важливість підготовки до такої взаємодії майбутніх учителів. Проблему емоційної взаємодії між викладачем і студентом під час організації самостійної роботи студентів розглянуто Алексюком А.М, Підкасистим П.І.; емоційної взаємодії як компоненту педагогічної системи Свирським В.Я.; ролі емоційного фактора в системі гуманізації педагогічної взаємодії Бучек Л.І.; інтелектуального і емоційного взаємозв'язку у процесі навчання і виховання Бехом І.Д., Васильєвим І.А., Поплужним В.Л., та ін. Проте залишається недостатня визначеність щодо специфіки та значення емоційного фактору у формуванні майбутнього вчителя.

Мета статті. Вивчення питання ролі та сутності емоційного фактору у формуванні майбутнього вчителя дозволяє поставити мету – з'ясувати психолого-педагогічні умови та механізми методів виховання, використання яких учителем впливає на розвиток учнів у навчально-виховному процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Надзвичайно цікаві думки висловлює С. Русова стосовно емоційних впливів у вихованні. У творі „Нова школа” вона стверджує, що в дитині насамперед слід виховати почуття правди, справедливості, братерства, а почуття гніву, заздрості, ревності можуть стати шкідливими у вихованні. Це положення слід взяти до уваги, коли вчитель звертається до методів заохочення і покарання. С. Русова постійно підкреслює: щоб оволодіти дитиною, людською юрбою, треба вплинути на її добрі почуття та позитивні якості [10]. Цієї точки зору дотримувалися А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський та інші відомі педагоги [6; 16].

За допомогою різноманітних методів дослідження (анонімного анкетування, бесід, спостережень за учнями в колективі, аналізу їх творів тощо) ми намагалися з'ясувати питання: „Які методи заохочення і покарання використовують школа і батьки?”, „Як учні ставляться до цих методів?”, „Які методи заохочення їм подобаються, а які методи вони не приймають або засуджують?”. Аналогічне дослідження було нами проведено серед учителів, класних керівників, батьків учнів.

Аналіз матеріалів дослідження з питань використання вчителем методів виховання дав підстави дійти висновку про те, що методи заохочення і покарання в сім'ї та школі одноманітні, стандартні, майже не впливають на внутрішній стан вихованців та не враховують їх. Нами з'ясовано питання про ставлення учнів до заохочень і покарань у школі та в сім'ї. Так, типовими видами заохочень в сім'ї є кишенькові гроші, подарунки, дозвіл більше гуляти і дивитися телепередачі, модно або „гламурно” одягатися, грати у комп'ютерні ігри тощо. Засоби покарань: фізичні, лайка, моралізація, заборона гуляти, припинення спілкування. Найбільш типовими засобами заохочення в школі є словесна похвала, добра посмішка, хороша оцінка, подяка у щоденнику, повідомлення батькам, виклик до директора.

Мета нашого дослідження – акцентуація уваги саме на емоційних факторах групи методів стимулювання моральної поведінки. Про заохочення і покарання як основні методи стимулювання неодноразово писали Я. Корчак, А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, К.Д. Ушинський [2; 3; 6; 13; 14], а також відомі дослідники цього питання – Л.Ю. Гордін, Е.Ш. Натанзон, І.О. Синиця, М.Г. Яновська [1; 7; 11; 15] та інші. Однак слід відзначити, що саме на емоційному впливі цих методів ніхто з дослідників ґрунтовно, конструктивно і спеціально не зупинявся. У той же час ніхто не буде заперечувати, що саме фактор емоційного впливу цієї групи методів виховання має велике значення для результативності їх використання.

У спадщині видатного вітчизняного педагога К.Д. Ушинського окремих праць з цього питання ми не знаходимо, тоді як у фундаментальних працях, зокрема „Людина як предмет виховання”, „Три елементи школи”, автор надає надзвичайно великого значення емоційному стану вчителя, особливо його моральним почуттям, переконанням, його натхненню [14].

На думку К.Д. Ушинського, душа вчителя повинна бути живою, готовою відгукнутися на почуття вихованців, співпереживати з ними, розуміти їх душу, постійно думати про наслідки своїх впливів, прагнути змінити одноманітність їх життя, допомогти подолати труднощі. Для цього, наголошував К.Д. Ушинський, учитель має бути захопленим педагогічною працею і відповідальним за її недоліки. Ці думки

особливо важливі для ефективної організації впливу засобами стимулювання і, передусім, покарання.

Умовою позитивного емоційного впливу методів заохочення і покарання К.Д. Ушинський вважав позитивну громадську думку шкільного колективу. У фундаментальній праці „Три елементи школи” педагог стверджує, що дуже важливо під час використання методів виховання підтримувати в колективі вихованців високоморальний емоційний тон стосунків. Якщо такий сприятливий тон буде притаманний колективу, дитина почуватиме себе вільніше, буде поводитися з гідністю, необхідною, на думку педагога, для подолання труднощів, негативних емоційних станів. Отже, важливими чинниками емоційного впливу методів стимулювання, на думку К.Д. Ушинського, є культура почуттів вчителя і дитячого колективу.

Аналіз педагогічної спадщини Я. Корчака, автора відомого твору „Як любити дітей”, дає можливість з’ясувати деякі вихідні положення стосовно емоційності методів заохочення і покарання. Автор наголошує, що, використовуючи ці методи, не слід забувати про право дитини на повагу, на особисту гідність. Він наголошує, що негативні почуття дітей та відповідна поведінка насамперед пов’язані з почуттям суму, самотності, відсутності вражень, життєвої метушні, галасу, скутості. Все це він відносить до зниженого життєвого тону, який породжує неслухняність, нервовість, роздратованість тощо.

У теорії та практиці виховання вагоме місце відведено методам заохочення і покарання. В різний час науковці (психологи, педагоги) звертали увагу на ці методи, їх думки та позиції нерідко розходилися, суперечили одна одній, але факт залишається: ці методи більш за все викликають різноманітні емоційні стани і не завжди є позитивними. Звичайно, в реальному шкільному житті неможливо повністю уникнути негативних емоцій, однак застосування засобів емоційного стимулювання дає можливість пом’якшити їх і навіть нейтралізувати. Тому важливо приділяти належну увагу емоційному впливу методів стимулювання, а педагогу стати для учнів носієм позитивних емоцій, позитивного настрою. Випромінюючи їх, він досягне найвищих результатів.

Використовуючи етичну бесіду в процесі управління емоційним станом як один із активних методів формування моральної свідомості

засобом слова, слід пам'ятати, що вона спрямована насамперед на активізацію почуттів, стимулювання до моральних вчинків. Цю мету неможливо здійснити без емоційної насиченості бесіди. Дослідження свідчать, що емоційна піднесеність етичної бесіди досягається за умов чіткого визначення моральної мети і завдань, активізації моральних почуттів за допомогою різних творчих проблемних питань, які б викликали дискусії; відповідали актуальним завданням морального виховання в сучасній Україні; допомагали у формуванні правильних моральних уявлень, самостійних морально-етичних суджень про життя людини, суспільства, самого себе, моральних стосунків, сприяли засвоєнню актуальних моральних норм поведінки.

Що пропонують самі учні для стимулювання свого життя в школі та вдома? На це питання вони відповіли так: 80% опитуваних (із 100 осіб) бажає, щоб вчителі їх не лаяли, не кричали на них на перервах, „не читали моралі”, а були добрими, веселими, справедливими, більше їх хвалили, не скаржилися батькам. Кращими формами і методами заохочення вони вважають такі: дозволяти частіше проводити дискотеки, ринги, вікторини, КВК, розваги, подорожі. Дехто пропонує скоротити уроки і дати більше часу на перерви; дівчата хотіли б, щоб і школа, і сім'я дозволяли їм фарбувати обличчя, модно одягатися, влаштовувати вечори, зустрічі, свята (наприклад, „День закоханих”) тощо.

Слід відзначити, що про методи заохочення і покарання в школі та сім'ї учні пишуть без особливого захоплення і зацікавлення, оскільки вони постійно використовуються в їх житті. На жаль, учням не вистачає почуття співпереживання, радості від спілкування з дорослими, піднесення. А.С. Макаренко писав: „Почуття співпереживання – це дорогоцінний вид заохочення”. Разом з цим він підкреслював, що не можна позбавляти дитину почуття відповідальності за свою поведінку.

Дані аналізу експериментальних матеріалів турбують не тільки своєю емоційною одноманітністю, характером оцінювання методом стимулювання життя дитини в сім'ї та школі, але й емоційною байдужістю вихованців щодо їх змісту, безнадійністю замінити щось на краще. Причиною цього, на наш погляд, є формалізм виховних впливів, неврахування внутрішніх можливостей індивідуальних особливостей

учнів, умов їх життя, байдужість до переживань дітей. У відповідях багатьох учнів простежується невпевненість у собі, недовіра до вчителів, занижена самооцінка, байдужість до себе та інших.

У зв'язку з цим спадає на думку порада С. Русової: „Треба змінювати в дитині її добру думку про себе”. З цією порадою співпадають роздуми Я. Корчака про те, що душа дитини так само складна, як і дорослого, що вона „...повна подібних протиріч, в тих же трагічних вічних боріннях: прагну і не можу, знаю, що треба і не вмю себе примусити. Вихователь, який не сковує, а визволяє, не придушує, а підносить, не мене, а формує, не диктує, а вчить, не вимагає, а запитує, переживає разом з дитиною багато натхненних хвилин...” [5]. Автор наголошує, що вихователь повинен помічати не тільки зовні яскраві емоційні стани учнів під впливом методів стимулювання, а й чітко не виражені настрої: глибокий сум, вагання, підозру, сумнів, прихований страх, байдужість тощо.

У процесі дослідження питання про причини негативних емоційних реакцій на методи заохочення та покарання ми звернули увагу на стан тривожності, який викликали ці методи. Ми зіткнулися з такими проявами цих станів: сором'язливістю, мовчазністю, нервозністю, переляканістю, загальмованістю, агресивністю, невпевненістю та іншими. Спостереження за учнями дало можливість дійти висновку, що стан тривожності в окремих учнів перетворився на стійку рису їх особистості. Такі учні були постійно невпевнені в собі, сором'язливі у спілкуванні, емоційно нестійкі, недовірливі. Вчені Кравченко А.С., Смирнов М.К. [5; 15] вважають тривогу і збентеження станами, які свідчать про відчуття неконкретної погрози, неясного почуття небезпеки, несподіванки. З'ясувалося, що стан тривоги учнів пов'язаний із цілою гамою неприємних почуттів. Особливо стійкий такий стан в учнів, у яких були постійні невдачі у стосунках з учителями, друзями, колективом класу.

Вивчення особливостей характеру та поведінки таких учнів дало нам підставу дійти висновку, що „тривожний учень” весь час очікує неприємностей, не здатний приймати рішення, приборкувати негативну поведінку. У співпраці з такими дітьми слід використовувати методи

стимулювання, спрямовані на те, щоб навчити їх керувати своїми почуттями, поведінкою, допомогти приборкати в собі негативні емоції.

Для таких дітей слід особливо обережно добирати методи покарання, більше використовувати заохочення, зокрема за методом А.С. Макаренка, який названо методом „авансування”, тобто заохочення не стільки за те, чого досяг вихованець, скільки за те, чого він може досягти в майбутньому, в перспективі [6].

Слід також відзначити, що методи стимулювання вчителів не зможе ефективно використовувати, якщо він не знає причин тривожності учня. Наше дослідження вказує на такі його типові причини: незгода учня із самим собою, протиріччя в його бажаннях, протиріччя з батьками, товаришами, колективом, вчителями тощо. Тому у доборі, зокрема, засобів покарання слід враховувати емоційну атмосферу сім'ї, стосунки між батьками, друзями, членами сім'ї, умови життя, розбіжність між вимогами школи та сім'ї, вже сформовану самооцінку та інше.

Іноді ми зіштовхувалися з ситуаціями, коли учні або не знали, на чий бік ставати, або приймали бік одного проти іншого. Це було в таких випадках, коли спостерігалася несумісність різних систем вимог. Наприклад, класний керівник вимагає від учня назвати прізвища тих, хто скоїв поганий вчинок, а учень не може цього зробити; батьки не дозволяють або не вважають за потрібне виконувати вимоги школи, а учень хоче їх виконати (наприклад, брати участь у якихось заходах класу або школи). Батьки дозволяють, а школа проти (незадоволення основних потреб: потреби бути самостійними, незалежними; потреба в повазі тощо). Найчастіше викликають негативні емоції невдале вирішення протиріч, пов'язаних із неадекватними вимогами, які не відповідають можливостям і прагненням дитини, особливо такими, які ставлять вихованця у принижене чи залежне положення.

За допомогою методу незалежних характеристик, бесід з учнями, їх батьками та вчителями ми з'ясували, що майже кожен учень у шкільному житті стикався із ситуацією морального вибору. Не завжди ці ситуації викликали конфліктні емоційні стани. Небажані емоційні стани виникали в тому випадку, коли вихованець близько до серця приймав обидві конфліктуючі сторони, коли вони ставали частинкою його емоційного життя. Наприклад, іноді батьки стимулювали учнів

тоді, коли вони починали погано вчитися або поводити себе, тоді як батьки повинні приділяти увагу дітям постійно. Бувало так, що батьки орієнтували дитину на високі досягнення у певних видах діяльності, а можливості дитини обмежені, через що батьки створювали конфліктні ситуації.

У процесі дослідження ми виявляли учнів із завищеними самооцінками: вони претендували на роль „лідера”, „відмінника”, „ерудита”, „кращого” тощо без жодних реальних підстав. Такі учні сприймали зауваження вчителя та інші засоби стимулювання надто бурхливо. Іноді ми спостерігали випадки, коли класний керівник створював ситуації, які приводили учнів до емоційного напруження, розгубленості, зайвих переживань: вимагали доносити на товаришів за скоєний вчинок, настроювали колектив проти учня. У зв'язку з цим слід нагадати слова А.С. Макаренка: „Покарання дуже складна річ, воно вимагає від вихователя великого такту й обережності, тому ми рекомендуємо батькам по можливості уникати використання покарань, а намагатися перш за все встановлювати правильний режим” [6, 213]. Те саме ми можемо порадити вчителям: терпіння і, як підкреслює А.С. Макаренко, спокійного очікування результатів. Але для цього необхідно побудувати чітку, послідовну і доцільну систему вимог, які допомагають виробити певний режим дня в сім'ї та школі. Саме чіткий, цілеспрямований і доцільний режим може бути запорукою успішного впливу методів стимулювання поведінки учнів. Діти будуть сприймати режим почуттями, якщо відчують і усвідомлять його необхідність.

У процесі дослідження виявлено й дітей, які намагалися стати лідерами в колективі або вже були лідерами. Деякі з них спиралися на підтримку вчителя, батьків. Найчастіше ці учні були постійно незадоволені ставленням до себе з боку колективу, тією „кількістю” пошани і любові, яку вони отримували. До таких учнів слід підходити інакше: дотримуватися міри в заохоченні, помічати прояви впертості, зазнайства, настирливості, роздратованості та своєчасно їх коригувати.

Ми також з'ясували, що діти різної статі по-різному реагують на заохочення та покарання. Так, у дівчаток-підлітків напруження від методів стимулювання більше, у хлопців – менше. Переживання дівчат більше пов'язані з подругами, колективом, батьками, власною

зовнішністю, одягом тощо. Хлопців турбують фізична сила, стосунки з батьком, товаришем, їх спортивні досягнення.

Наші дані співпали з висновками дослідниць цього питання Кочубей Б.І., Новиковою О.В. [4], які стверджують, що характер переживань від першого до одинадцятого класу зростає майже в 2-2,5 рази. Вчителям і батькам слід це враховувати. Саме в більшості досліджень з питання методів стимулювання підкреслюється, що погана поведінка дітей часто пояснюється невдалою поведінкою вчителя [8; 9]. Дуже важливо вчителю знайти такі засоби заохочення, які б піднесли учня у власних очах, в очах колективу, близьких. Це буде для них свіжим повітрям в їх емоційному житті. Якщо ж учитель використовує ці методи, то слід витримувати міру, спрямовувати учня, допомагати йому подолати недоліки, спланувати шляхи самовиховання.

Нами з'ясовано, що для учнів важливим є не стільки характер вимог, скільки їх джерело: від кого йдуть ці вимоги, яка ця людина-вчитель, чи добра вона, чи справді любить їх, чи справедлива. Штучне ставлення до дітей, формалізм, байдужість породжує у них байдужість до заохочень і покарань, яку ми зустрічали в шкільних колективах, де існує нездоровий характер стосунків між членами колективу, де немає доброзичливості, де учень відчуває себе незахищеним. У таких колективах покарання окремого учня може призвести до емоційного стресу, а заохочення з боку вчителя викличуть заздрість, злість, незадоволення колективу, окремих його уgrupувань.

Колектив дітей або окремі з них повинні мати певне коло значущих моральних стосунків у колективі, цікавих реальних потреб, фундамент позитивних емоцій, адекватних оцінок. Діти, в яких немає надмірних потреб, завищених або занижених самооцінок, більш спокійно сприймали заохочення і покарання. Діти, для яких дуже важливою була думка про них колективу, не байдужі до методів заохочення і особливо покарання. Вчитель повинен обережно використовувати ці методи у стосунках із такими учнями.

Висновки з дослідження й перспективи подальших розвідок із напрямку.

Наше дослідження дало можливість виявити типові помилки у використанні методів стимулювання, які створюють емоційне на-

пруження: 1) завищені вимоги до учня або до колективу, 2) негнучка догматична система виховного впливу, 3) неврахування можливостей учня, 4) неврахування рівня його розвитку, 5) відсутність взаємодії з сім'єю в доборі методів стимулювання, 6) безпідставна орієнтація на високі результати („ти повинен бути відмінником”), а не на сам процес, 7) „оцінний” підхід до поведінки, який себе, на наш погляд, не виправдовує, адже діти мають право на помилки, вони не повинні ділитися на хороших і поганих, кожна дитина заслуговує любові та поваги. Нам доводилося зустрічатися з батьками учнів і вчителями, окремими педагогічними колективами, у яких відкрито принижували учнів, що виховувало неслухняність, непокірливість, емоційну нестриманість. Ті ж самі почуття спостерігалися в учнів, коли ті відчували штучну любов до них з боку вчителів, байдужість до їх інтересів.

Тема заохочень і покарань безмежна, а емоційний фактор цього явища настільки широкий та індивідуально зумовлений, що будь-яка порада може спричинити як позитивні, так і негативні почуття, залежно від того, на кого впливають ці методи, в яких умовах живе вихованець, якими є його фізичні та психічні можливості. Пам'ятаймо слова видатного українського педагога В.О. Сухомлинського про те, що в кожній дитині є золота жилка і дорогоцінне зерно таланту десь сховане під пластами звичайного. Завдання справжнього педагога спрямовувати зусилля на стимулювання позитивного у вихованця, поваги до себе.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гордин Л.Ю. Поощрения и наказания в воспитании детей / Гордин Л.Ю. – Москва: Педагогика, 1971. – 200 с.
2. Корчак Я. Правила життя : Вибрані твори / Януш Корчак [пер. з польської Ю.Г. Попсуєнко]. – Київ: Молодь, 1989. – 320 с.
3. Кочнов В.Ф. Януш Корчак: Книга для учителя / Кочнов В.Ф. – М.: Просвещение, 1991. – 190 с.
4. Кочубей Б.И., Новикова Е.В. Эмоциональная устойчивость школьника / Б. Кочубей, Е. Новикова. – М.: Педагогика, 1988. – 380 с.
5. Кравченко А.С. Развитие демонстративного поведения в подростковом возрасте / Анна Световна Кравченко // Вестник МГУ. – 2000. – № 4. – С. 42 – 53. – (Серия «Психология»).

6. Макаренко А.С. Твори: в 7 т. / Антон Семенович Макаренко. – К.: Рад. шк. – 1954 – Т. 5: Методика організації виховного процесу. – 1960 – 438 с.
7. Натанзон Э.Ш. Трудный школьник и педагогический коллектив: пособие для учителей / Этя Шалимовна Натанзон. – М.: «Просвещение», 1984. – 96 с.
8. Прихожан А.М. Психокоррекционная работа с тревожными детьми // Активные методы в работе школьного психолога / А.М. Прихожан. – Киров: Эниом, 1991. – 93 с.
9. Прихожан А.М. Психологическая природа и возрастная динамика тревожности (личностный аспект): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня доктора психол. наук: спец. 19.00.07 / Анна Михайловна Прихожан. – М., 1995. – 46 с.
10. Русова С.Ф. Вибрані педагогічні твори / Софія Русова. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
11. Синиця І.О. Педагогічний такт і майстерність учителя / І.О. Синиця. – К.: Радянська школа, 1981. – 319 с.
12. Смирнов Н.К. Здоровьесберегающие образовательные технологии и психология здоровья в школе / Н.К. Смирнов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: АРКТИ, 2006. – 320 с.
13. Сухомлинский В.А. Избранные произведения: в 5 т. / Василий Александрович Сухомлинский. – Киев, Вид-во 1975 – Т. 2: Как воспитать настоящего человека. – 1980 – 236 с.
14. Ушинский К.Д. Вибрані педагогічні твори: у 2 т. / редкол.: В.М. Столетов [та ін.] / Константин Дмитриевич Ушинский. – К.: Рад. шк., 1983 – Т. 1. – 1983 – 488 с.
15. Яновская М.Г. Эмоциональные аспекты нравственного воспитания: книга для учителя / М.Г. Яновская. – М.: Просвещение, 1986 – 160 с.